

УДК 94(477.63)

К. М. Недря

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

1902 РІК НА ПОЛТАВЩИНІ. СЕЛЯНСЬКІ ХВИЛЮВАННЯ В ОЦІНКАХ ПОТЕРПІЛОЇ СТОРОНИ

Проаналізовано вплив подій 1902 року на буденне життя селян і поміщиків у Полтавській губернії, а також зроблено спробу виявити причини селянського руху, відображені в повсякденності.

Ключові слова: історія повсякденності, селянський рух, Полтавщина, селяни, поміщик.

Проанализировано влияние событий 1902 года на повседневную жизнь крестьян и помещиков в Полтавской губернии, а также сделано попытку выявить причины крестьянского движения, отраженные в повседневности.

Ключевые слова: история повседневности, крестьянское движение, Полтавщина, крестьяне, помещик.

Тема повсякденного життя суспільства донедавна не була популярною серед дослідників, оскільки її сприймали як маловартісну сферу, в якій зазвичай не відбувається абсолютно нічого цікавого, надзвичайного, виняткового, особливого. Повсякденність розуміли як сферу рутинних, звичних, одноманітно повторюваних щодня буденних дій і вчинків, зрозумілих та доступних, виконуваних майже автоматично, без спеціального напруження свідомості й рефлексії. Цей непублічний аспект життя суспільства перебував поза громадськими й державними інститутами, отже його не осмислювали як вагомий, ним можна було знехтувати як чимось дрібним, неважливим, що істотно не відобразиться на діяльності соціальних інститутів і механізмів, їх суспільній взаємодії.

Таке бачення цієї сфери історичного буття людства в цілому характерно для всіх класичних підходів соціального пізнання (а саме: марксизму, фрейдизму, структурного функціоналізму), які глумачили її як тло або ж зовнішню оболонку, що приховує справжню, глибшу, реальність.

Однак повсякденність не можна розглядати як позаісторичну сферу, оскільки кожна особистість перш за все реалізується на індивідуальному рівні, крім того, різноманітні норми-регулятори суспільного життя виникають й апробуються саме в побуті. Будь-який елемент суспільної системи знаходить певне відображення в повсякденності. Саме цю максиму використовують дослідники, але, на нашу думку, необхідно враховувати і зворотний її зв'язок – додавання нових елементів у суспільне життя саме з повсякденності. У такому разі буде знайдено цілком логічний алгоритм

спеціальних історичних досліджень соціальної історії, суспільної психології на певному етапі, філософсько-світоглядних стереотипів різних ставнів тощо. Їх вихідною точкою має бути мікроісторія та історія повсякденності.

Актуальність обраної теми дослідження полягає не лише в новому погляді на анонсовану в назві історичну подію. Вона обумовлена занадто ретельною її розробленістю у вітчизняній історіографії, а не звичною «малодослідженістю».

Події 1902 р. на Полтавщині та Харківщині неодноразово потрапляли в центр уваги істориків, особливо в радянський період. Загальна кількість досліджень настільки велика, що цілком можливо зосередитися на історіографії питання в окремому дослідженні. Тому вважаємо за потрібне виокремити лише ключові праці. Попит на дослідження подій 1902 р. на Полтавщині й Харківщині можна чітко диференціювати залежно від конкретної історичної епохи. У дореволюційній історіографії можемо виокремити лише працю Б. Веселовського, який у контексті подій 1905–1906 рр. згадував і про селянські виступи 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях як предтечу революції [2]. Радянська історіографія повною мірою компенсувала нестачу уваги до означеної проблематики в попередній період. У період з 1920-х і до кінця 80-х рр. з'являються дослідження А. Гайсиновича, В. Руднева, Л. Смелья, Г. Деренковського, З. Бєдіна, М. Лещенко, В. Шевченка та інших [3; 14; 6; 5; 1; 9; 16].

Сучасні дослідники фактично не розглядали означені історичні події, за винятком епізодичних згадок з цієї теми у працях і розвідках. Це можна пояснити переконаністю в розробленості тематики попередниками. Проте, незважаючи на значні напрацювання радянських істориків у дослідженні селянських виступів 1902 р., отримані висновки потребують належної верифікації. Це зумовлено домінуючою в СРСР парадигмою історичних досліджень, згідно з якою ті події розглядалися винятково з погляду реакції на зубожіння трудящих за феодалізму і капіталізму. Таку верифікацію можна здійснити лише з урахуванням думки потерпілої сторони (поміщиків, службовців тощо). Також обов'язковою умовою є звернення до новітніх методів історичних досліджень. У нашому випадку це інструментарій застосований у межах мікроісторії та історії повсякденності.

Головним джерелом дослідження є спогади невідомого поміщика Полтавської губернії, опубліковані 1908 р. у «Історичному віснику» під псевдонімом «М.С.» [12]. Найбільш цінними в них є особисті враження автора від події 1902 р. як їхнього безпосереднього учасника. Отриманий унаслідок пережитого досвід, обов'язково мав відобразитися в побутовому житті, а отже, і у спогадах. Якщо ім'я автора спогадів фактично неможливо встановити, то принаймні є можливість більш-менш локалізувати місце його проживання. Зважаючи на згадані автором назви містечка Карлівки і села Лисичого, неподалік яких був його маєток, можна припус-

тити, що мова йде про північ Костянтиноградського повіту Полтавської губернії [12, с. 170].

Свої спогади про події 1902 р. автор розпочинає із зимових місяців кінця 1901 – початку 1902 рр. Уже наприкінці листопада 1901 р. на Полтавщині виникає напруження в побутовому житті поміщиків. Аналізуючи спогади, можна виділити дві причини цього. По-перше, зростала кількість крадіжок коней, «которые ... приняли какой-то эпидемический характер», та випадків обкрадання млинів і комор із хлібом [12, с. 163]. По-друге, виникали численні пожежі, заграву яких спостерігали вночі в різних місцях [12, с. 163–164]. Останні події усе більше занепокоювали не лише місцеве дворянство, а й селян. Зароджувалися й поширювалися надзвичайні, навіть містичні, чутки. Одну з них, розказану власним сторожем, зафіксував у мемуарах і «М.С.». В одній із чуток мова йшла про «скубентів», що мали спеціальні трубки, з яких видували вогняного змія. Останній летів на намічене місце, а потім, крутнувши хвостом, спричиняв пожежу. До того ж селяни були масово впевнені, що саме так і виникають нічні пожежі [12, с. 164].

Із часом пожежі наблизилися до маєтку поміщика. Але, як він зауважує, конкретних дій відносно них або переконливих пояснень того, що відбувалося, так і не було. Найбільш популярним аргументом було посилення на особисту помсту окремим господарям з боку безземельних селян або оштрафованих за якусь провину [12, с. 164]. Але в це вже ніхто не вірив. Тим часом чутки про «скубентів» набули більш реалістичних форм. Розповідали про молодих людей, які під виглядом подорожуючих і бідних відвідували села й роздавали народу «какие-то книжки возмутительного содержания». Народ же, «начитавшись подобных книжек и наслушавшись речей агитаторов, ждет только весны, что бы начать действовать» [12, с. 164]. Характер подальших дій тримали в таємниці. Зіткнувся у своєму маєтку з агітатором і автор спогадів. Першим виявився з інтелектуальним обличчям молодий чоловік із клунком, бідно вдягнений. Він називав себе кравцем і заходив до селянських хат, випитуючи про взаємини пана і місцевих жителів [12, с. 165].

Узагалі розгадка «скубентів» крилася в самій назві. Скубент – це старовинна, спрощена народом, назва студентів, яка виникла серед малограмотного селянства. І справді, більшість агітаторів була дійсними або відрахованими студентами й семінаристами. До речі, одним з таких агітаторів у 1902 р. був і майбутній голова Директорії УНР – Симон Петлюра [15, с. 6].

Безумовно, що подібна активізація життя на селі турбувала поміщиків. Автор спогадів відмічає, що все це відобразилося на його психологічному й нервовому стані та спричинило безсоння. Окрім зміни настроїв селян, непокоїла позиція влади. Усіх, хто звертався до її представників із запитом стосовно пожеж і загальної ситуації, запевняли: «Это вы все, гос-

пода, преувеличує» [12, с. 169]. Такий дисонанс між реальністю й коментарями влади спостерігали всю зиму, аж до березня 1902 р. Саме тоді селянський рух і набув масового характеру, охопивши одразу низку волостей (Костянтиноградського повіту), а також перейшов на сусідній, Полтавський, повіт (насправді подібна ситуація вже була і в Зеньковецькому, Лохвицькому, Лубенському повітах та інших, про що автор спогадів не міг знати. – *К. Н.*) [12, с. 169]. Чітко можна розрізнити напрям розгортання селянського руху – зі сходу на захід по річці Коломак.

Наприкінці березня в губернському місті населення вже активно обговорювало те, що відбувалося в повітах. Це знайшло своє відображення у спогадах, оскільки автор особисто був у Полтаві саме в ті дні. Як він згадує, навіть його перукар допитував, чи він не поранений і чи насправді в губернії «... началась целая революция: жгут, грабят и даже убивают ...» [12, с. 169]. Водночас стало відомо про погроми в містечку Карлівці (еконії герцогів Макленбург-Стрелицьких). Зважаючи на близькість Карлівки до помістя, автор мемуарів змушений був швидко виїхати з Полтави додому [12, с. 169–170]. У дорозі йому траплялися численні селянські підводи, навантажені «всяким живьем, до домашней птицы включительно, то мешками с хлебом, то сеном, то разным сельскохозяйственным имуществом». Задовольнив цікавість про походження майна кучер, який дав зрозуміти, що воно награбовано й везеться до міста з метою перепродажу перкупникам [12, с. 170]. Почуте ще більше занепокоїло поміщика.

Знайшовши свій маєток неушкодженим, поміщик хотів відправити родину до Полтави, але, отримавши відмову від її членів, був змушений залишитися в епіцентрі подій. Водночас до активних дій перейшли й мешканці його села. 1 квітня чоловіча частина селян, зранку взявши підводи, поїхала в сусіднє село, де був пограбований тамтешній маєток, а пізніше й економія сусіда-адмірала, яка теж була поряд. Відносно цього спостерігач акцентує увагу на стадному інстинкті, який панував тоді серед людей. Один з поважних селян так розповідав про участь у грабунках: «И знаєш что делаешь дело незаконное, и жутко, и страшно на душе, а идешь» [12, с. 173]. Утім досить часто на протиправні та злочинні дії чоловіків спрямовували їх власні дружини, посилаючись на можливість заробити великі гроші. На тих, хто опирався загальним настроєм і діям, тиснули громадою і називали «панськими уривками» [12, с. 174].

У перших числах квітня черга дійшла до обійстя мемуариста. Того дня, коли родина зібралася за обідом, господарю було передано записку, в якій повідомляла, що о 3 годині по обіді його придуть грабувати. Обід довелося припинити, оскільки «мысли одна другой мрачнее лезли в голову» [12, с. 177]. Ще раніше від зазначеного в записці часу натовп уже прибув до маєтку і вимагав зустрічі з господарем. Як зазначав автор спогадів, він спочатку довідався, чиї то були селяни – свої чи прийшли – і лише потім вийшов до них.

Аналізуючи спогади, можна зробити висновок про повну відсутність організації і координації дій селян, а також їхню нерішучість у прийнятті рішень. Так, вийшовши до люду, господар звернув увагу на те, що вони одразу покинули його двір, тим самим показавши, що перших дій очікують від нього. Лише після запрошення увійти й запитання про мету візиту, громада повернулася до двору і відповіла, що прийшли «требовать от вас хлеба... Чтобы хлеб свой отдали вы нам» [12, с. 176–177]. У ту хвилину автор відчув страх і розчарування перед натовпом [12, с. 177]. Такий внутрішній стан був природним, оскільки з більшості селян він мав добрі стосунки, неодноразово допомагав їм грошима або збіжжям, а тому те, що відбувалося, його свідомість не сприймала.

Намагаючись змінити хід подій, господар сподівався присоромити люд згадкою про їхні добрі взаємовідносини і тим викликати позитивну реакцію. У відповідь на це селяни сказали, що або він віддасть хліб «своїм», або його заберуть «чужі». Показовим було те, що натовп вагався і, навіть, почав залишати маєток. Проте, зваживши доводи селян, мемуарист звелів відчинити їм комору [12, с. 179]. Останні одразу почали хаотично розбирати запаси. Тут стався черговий епізод, характерний для всього селянського руху. Після того, як відчинили комору, до поміщика підійшов один із селян і попросив установити порядок роздачі хліба, оскільки «кто много берет, а кому ничего и не попадает» [12, с. 179]. Між учасниками грабунку було багато осіб, які навіть підходили до господаря й щиро дякували йому за добру пшеницю, борошно тощо [12, с. 180]. Але основна маса все ж таки йшла похмура й мовчазна.

Наступного дня вже активно обговорювали новини щодо просування військ губернією, аби навести громадський спокій. Ця звістка викликала приголомшливу реакцію серед селянства. Грабунки одразу припинилися, а настрої змінилися з піднесеного на пригнічений. В одній колонні із солдатами везли дві підводи з різками для тілесних покарань [12, с. 180]. Арештували ватажків, підбурювачів і частково агітаторів руху і наказали повернути награвоване постраждалим, що, безумовно повною мірою виконати було неможливо. Причому повернення майна мали завірити розпискою поміщика [12, с. 181–182]. Повернений хліб здебільшого виявлявся не тим чистим і білим, який брали, а засміченим піском і глиною, а тому в їжу був непридатним. Але потерпілі брали і такий [12, с. 181]. Невдовзі провели езекуцію, яку спочатку відтермінували, тому що губернатор від'їхав до Полтави через убивство міністра внутрішніх справ Д. С. Сипягіна.

Намагаючись, проаналізувати причини селянського руху, автор спогадів спочатку зупиняється на малоземеллі, а подекуди й безземеллі селян губернії. Подібна ситуація виникала через спекуляції під час продажу землі. Так, купивши землю у власника, спекулянт намагався її якомога дорожче перепродати. За таких умов бажаючих серед селян явно не можна було відшукати. Тоді ділки зверталися до маклера-єврея, який

за відсоток від продажу підшукував бажуючих зі сторони. Покупцями ж виступали цілі товариства, переважно з колишніх козаків, які за законом і за місцевих умов мали змогу перепродувати свої невеликі ділянки учасникам усе того ж товариства за значно вищою ціною, ніж просив у них покупець маєтку. Тому перепродані землі населяли цілими товариствами. А для селян це було найстрашніше, оскільки не лише не давало можливість мати землю у власності, а навіть найматися на роботу до таких дрібних власників, бо вони самостійно вели господарство [12, с. 166–167].

Про вищезазначене пише і російський історик В. П. Данилов. Він наводить такі судові показання селян – учасників подій 1902 р.: «...Когда потерпевший Фесенко обратился к толпе, пришедшей его грабить, с вопросом, за что они хотят его разорить, обвиняемый Зайцев сказал «У тебя одного 100 десятин, а у нас по 1 десятине на семью. Попробовал бы ты прожить на одну десятину земли...» (1 десятина – 1,09 га. – *Авт.*); «Позвольте рассказать вам о нашей мужичьей, несчастной жизни. У меня отец и 6 малолетних (без матери) детей и надо жить с усадьбой в 3/4 десятины и 1/4 десятины полевой земли. За пастьбу коровы мы платим... 12 руб., а за десятину под хлеб надо работать 3 десятины уборки»; «У нас нет хлеба, нет земли...» та ін. [4].

Друга причина, на яку звертають увагу читача спогадів, – це генетична пам'ять селян про кріпацтво й панщину [12, с. 175]. Частково це відображено у спогадах про заклик, який лунав у селах під час розгортання руху – «Конец панству... Конец панству пришел!!!» [12, с. 185]. Але автор спогадів сам себе виправляє, звертаючи увагу на те, що грабували не лише поміщиків, які погано ставилися до селян, а всіх, хто траплявся на шляху. Так, було розграбовано маєток уже згадуваного раніше адмірала, який завжди був добрим до селян і допомагав їм у чому міг [12, с. 176]. Автор наводить приклад про жінку, в якої було десять дітей і не було жодних засобів до існування. Цій родині він допомагав протягом усієї зими, аби вона мала змогу дожити до весни й щось заробити. Тому зрозуміле здивування мемуариста, коли він побачив її серед учасників розкрадання майна. Вона ж зі свого боку, пояснила це тиском оточення і стадним інстинктом, які і штовхнули її на злочин [12, с. 179]. Окрім того, серед пограбованих траплялися господарі недворянського походження [12, с. 175].

Третьою причиною можемо назвати малограмотність селян і неінформованість у суспільних процесах, законах тощо. Це дало змогу скористатися ситуацією новим гравцям політичного життя – партіям, які делегували в район розгортання руху своїх агітаторів і навіть створили свої осередки. Так, Лубенська “вільна громада” РУП створила свої осередки й вела революційну агітацію в Круподеренцях, Засуллі, Снітині, Тишках, у Яблунівській волості [13]. Багато нелегальної літератури РУП розповсюджувала на базарах і ярмарках, підкидаючи листівки до селянських возів.

Крім злободенних соціальних питань, у них значну увагу приділяли захисту національних прав українського народу, водночас РСДРП, яка теж працювала на місцях, акцентувала на захисті соціальних інтересів трудящих [13]. З агітаційної літератури активно використовували як окремі листівки і брошури, так і книжки [15, с. 6]. Цей матеріал опубліковано частково російською і частково українською мовами, що було зроблено для доступності інформації народу.

Окрім того, активізацію селянства провадили за допомогою чуток. У досліджуваних спогадах згадують, коли селяни прийшли грабувати автора, вони були впевнені, що це роблять законно: «Приказ таков царя вышел», який «генерал развозил по волостям» [12, с. 177–178]. Причому текст наказу, за їх словами, був написаний золотими літерами [12, с. 178]. Підбурювачі руху використовували чулки навіть під час придушення заворушень. Це робили з метою їх подовження й підтримки опору владі. До таких прикладів можна навести інформацію про відміну царем тілесних покарань для учасників руху [12, с. 181].

До того ж у повітах не було будь-яких офіційних джерел для отримання інформації селянами, так ще й чиновники земств, які б мали цю ситуацію покращувати, не були в підзвітних їм селах [11, с. 56–57; 8, с. 108–111]. Отже, наступна причина згідно із записами мемуариста – це тривала бездіяльність влади. Спочатку вона проявлялась у відсутності контролю за поширенням агітації в губернії, а в подальшому взагалі вилілась в ігнорування того, що відбувалося на місцях. Окрім уже згадуваних спогадів поміщика про постійне, нічим не підтвержене, заповнення землевласників владою в безпечності й контрольованості ситуації, слід навести вислів іншого сучасника, ім'я якого, на жаль, невідоме, про реакцію адміністративного апарату губернії. Так, він переповів своєму знайомому, полтавчанину Д. О. Іваненку, про те, як «он тогда метался по Полтаве в напрасных поисках защиты и ограждения его имущества, грабеж которого был назначен на определенный день. Он обил пороги губернаторского дома, суда, военных, полицейских и иных учреждений – и везде встречал или полную растерянность или совершенную неосведомленность о событиях, а отсюда и недоверие к его словам» [7, с. 181]. У губернії ж ситуація була набагато гіршою. Там під час активізації грабевих поліція взагалі була втікачем [12, с. 171].

Така реакція влади призвела до відставки губернатора О. К. Бельгарда і призначення на його місце М. П. Урусова, а також залучення великої кількості військ для ліквідації руху. У цілому для придушення Полтавсько-Харківського селянського повстання було залучено 9 батальйонів піхоти і 10 козачих сотень, які в 17 селах чинили тілесні покарання селян, проводили обшуки, забирали хліб, солому, заарештовували учасників повстань та ін. Під суд було віддано 960 чол., з яких 836 на судових процесах у Валках, Полтаві й Костянтинограді засудили до різних

строків тюремного ув'язнення [8, с. 107–108]. Крім того, Микола II наказав стягнути з селян 800 тис. руб. контрибуції на користь поміщиків [10, с. 115]. Але вони так і не були виплачені.

Таким чином, події 1902 р. на Полтавщині здебільшого стали наслідком збігу обставин і дії низки факторів, чим і намагалися скористатися політичні сили. Зогляду на вищевикладене, досить категоричним є бачення цих процесів радянською історіографією, яке частково використовують і сучасні дослідники. В його основі лежить теза про дозрілу усвідомлену боротьбу селянства проти феодалної системи. Це дає право на існування відповідних визначень тих подій – виступи, заворушення, повстання, а подекуди й революція. Безумовно, такий підхід покликаний легітимізувати провідну роль РСДРП у тодішніх процесах, а також сполучити в межах марксистсько-ленінської теорії революції події 1902, 1905 і 1917 рр.

Досліджувані спогади дають можливість побачити, що для тогочасних соціальних процесів характерна багаторівневність, а беруть свій початок вони як у політиці самої держави, так і в повсякденному житті селян і поміщиків. До того ж селянство було абсолютно далеким від політичних вимог і своєї політичної ідентифікації, а тому на перше місце ставило саме соціальні, навіть соціально-побутові вимоги. Також не можна категорично стверджувати про класові інтереси селянства як базис руху. Здебільшого це були індивідуалістські інтереси, спрямовані на задоволення потреб окремої родини, селянина, а не класу в цілому. Про це свідчать відповідні дії селян під час грабунків маєтків. А саме те, що селяни грабували винятково продуктів і господарські запаси маєтностей, рідше знищуючи самі маєтки і фактично не застосовуючи насилля. Хоча, безумовно, ця теза теж достатньо дискусійна, оскільки гострота розвитку подій на конкретній території залежала вже від згадуваних проблем із землею, бездіяльності влади й неврожаю 1901 р., причому саме в неврожаї часто вбачають головну причину руху. Однак у спогадах про неврожаї не згадують узагалі та навіть зазначають, що селяни все ж таки мали засоби до власного існування. Тож, на нашу думку, ураховуючи досліджені спогади відносно подій 1902 р. на Полтавщині й Харківщині доцільно послуговуватися визначенням «селянські хвилювання», оскільки це забезпечує певну їх деполітизацію, а пошук їх першопричин спрямовує до аналізу повсякденного життя як селян, так і їх антиподів – поміщиків.

Бібліографічні посилання

1. **Бедин, З. В.** Крестьянство Полтавской губернии накануне восстания 1902 года [Текст] / З. В. Бедин. – М., 1958. – Сер. «История». – Вып. 3. – С. 68–82.
2. **Веселовский, Б. Б.** Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России: (1902–1906 гг.) [Текст] / Б. Б. Веселовский. – СПб.: Зерно, 1907. – 172 с.

3. **Гайсинович, А.** Крестьянское движение 1902 года в Харьковской и Полтавской губерниях [Текст] / А. Гайсинович. – М.: Изд-во Всесоюзн. об-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1934. – 54 с.
4. **Данилов, В. П.** Крестьянская революция в России, 1902– 1922 [Электронный ресурс] / В. П. Данилов // Крестьяне и власть: материалы конф. – М.–Тамбов: Тамбов. гос. тех. ун-т. Москов. высш. шк. соц. и эконом. наук, 1996. – С. 4–23. – Режим доступа: <http://ladim.org/st007.php>. – Загл. с экрана.
5. **Деренковский, Г.М.** Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году [Текст] / Г. М. Деренковский // Докл. и сообщ. Ин-та истории АН СССР.– М., 1954. – Вып. 2. – С. 53–73.
6. **Емелях, Л. И.** Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году [Текст] / Л. И. Емелях // Исторические записки. – М., 1951. – Т. 38. – С.154–175.
7. **Иваненко, Д. А.** Записки и воспоминания. 1888–1908 pp. [Текст] / Д. А. Иваненко. – Полтава: Отд-ние электр. типогр. Д. И. Подземского, 1909. – 285 с.
8. Крестьянское движение 1901–1904 гг. [Текст]: сб. док. / под ред. А. М. Анфимова. – М.: Наука, 1998. – 368 с.
9. **Лещенко, М. Н.** Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях [Текст] / М. Н. Лещенко // Укр. істор. журн. – 1971. – № 11. – С. 107–126.
10. **Маслов, П.** Аграрный вопрос в России [Текст] / П. Маслов. – Т. 2. – СПб., 1908. – 458 с.
11. Материалы к истории русской контрреволюции: погромы по официальным документам [Текст]. – СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1908. – Т. 1. – ССХV, 454 с.
12. М. С. Из воспоминаний об аграрном движении 1902 года, в Полтавской губернии (из воспоминаний потерпевшего) [Текст] / М. С. // Истор. вестник. – 1908. – Т. СХІІ. – С. 163–188.
13. **Ревегук, В. Я.** Український національно-визвольний рух на Полтавщині на початку ХХ століття (1900–1916 pp.) [Електронний ресурс] / В. Я. Ревегук. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=3596>. – Заголовок з екрана.
14. **Руднев, В.** Крестьянское движение в начале ХХ века [Текст] / В. Руднев. – М.: Изд-во Всесоюзн. об-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1929. – 109 с.
15. **Савченко, В. А.** Симон Петлюра [Текст] / В. А. Савченко. – Х.: Фолио, 2004. – 107 с.
16. **Шевченко, В. Н.** Положение крестьянства Левобережной Украины и его революционная борьба накануне первой российской революции (1900–1904 гг.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / В. Н. Шевченко. – К., 1984. – 22 с.

Надійшла до редкол.: 14.03.2016